

клад: *"Найбільше і найдорожче добро в кожного народу, – казав колись класик української літератури Панас Мирний, – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування"* (Б. Антоненко-Давидович). Порадили: *"Удар об землю лихом..."* І вже б ударив. Та в останню мить навіщось серце запитало тихо: *"А що, як їй від того заболить?.."* (В. Герасимчук).

Зміст окремих словникових статей супроводжують примітки, у яких обґрунтовано можливість варіантної пунктуації при окремих словах, словосполученнях чи частинах складних речень.

А

А. Сполучник, вигук, частка. Кома ставиться:

1. Перед зіставно-протиставним сполучником **а**, який з'єднує однорідні члени або частини складносурядного речення. Наприклад: *Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні* (М. Коцюбинський). *Я хочу радості і світла, іти вперед, а не назад, щоб і душа моя розквітла, як повесні наш білий сад* (В. Сосюра). *Письменник вибирає й поєднує не слова, а знаки своєї й чужої долі* (Б. Смоляк). *Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакитні шпиль далеких гір* (М. Коцюбинський).

Примітка. Якщо **а** вжито у значенні єднального сполучника **і**, то кома перед ним не ставиться. *Межи небом а землею якась таємна змова* (М. Коцюбинський). У сучасній українській літературній мові такі сурядні сполуки не становлять норми.

2. Перед другою частиною парних сполучників **не тільки... а й, не лише... а й**. Наприклад: *Український народ звертає велику увагу на зміст пісень, які творяться не тільки для співу, а й для декламування та читання, тому в піснях поетичному слову відводиться почесне місце* (Г. Нудьга). *Народну творчість справедливо вважають скарбницею, що зберігає не лише історію життя народу-творця, а й його світоглядні настанови, ментальні та психологічні особливості, етичні й естетичні цінності* (М. Баган).

3. Перед приєднувальним сполучником **а**, який приєднує нове речення при послідовному викладі думок. Наприклад: *Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка .., перехиляючись набакир, натякала на парубоцьку вдачу* (Панас Мирний). *Мак мій жаром червонів, а тепер він почорнів* (Леся Українка).

4. Після вигуку **а**, який виражає здогад, здивування. Наприклад: [Лукаш] **А, от ти хто! Я від старих людей про мавок чув не раз, але ще зроду не бачив сам** (Леся Українка). Якщо такий вигук вимовляється з підвищеною інтонацією, після нього може ставитися знак оклику. Наприклад: – **Хто там? Подивись, Савка. – А! Мужикики... Клич їх сюди** (М. Коцюбинський).

Примітка. Якщо вигук **а** виражає почуття переляку, відчаю, болю, то після нього ставиться знак оклику. Наприклад: **А! Що мені люди...** (М. Коцюбинський).

5. Після частки **а** кома не ставиться. Наприклад: [Лев] **А що, небоже, чи не час додому? Ходім помалу** (Леся Українка). [Мати Лукашева] **Лукашу, гов! А де ти?** (Леся Українка). **А хто ж той чорнявий, що за столом?** (М. Коцюбинський).

А ГОЛОВНЕ див. **ГОЛОВНЕ**

А ЗНАЧИТЬ див. **ЗНАЧИТЬ**

А ЗРЕШТОЮ див. **ЗРЕШТОЮ**

А ІНОДІ див. **ІНОДІ**

А КРІМ ТОГО див. **КРІМ ТОГО**

А МОЖЕ див. **МОЖЕ**

А МОЖЛИВО див. **МОЖЛИВО**

А НАВПАКИ див. **НАВПАКИ**

А НАЙБІЛЬШЕ. Сполука, що приєднує члени речення, які доповнюють чи уточнюють висловлену думку. Наприклад: **Він сердився на весь світ, а найбільше на самого себе** (Ю. Дольд-Михайлик).

Слово **найбільше** не буває вставним і комами не відокремлюється. Після сполуки **а найбільше** на місці пропущеного однорідного присудка для інтонаційного увиразнення може ставитися тире. Наприклад: **Любили в Уляні щирю душу, добре серце, а найбільше – веселу натуру** (Панас Мирний).

А НАСПРАВДІ див. **НАСПРАВДІ**

А ОДНАК див. **ОДНАК**

А ОСОБЛИВО див. **ОСОБЛИВО**

А ОТЖЕ див. **ОТОЖ**

А ПО-ДРУГЕ див. **ПО-ПЕРШЕ (ПО-ДРУГЕ)**

А ПРОТЕ див. **ПРОТЕ**

А САМЕ. Сполучний засіб, що приєднує уточнювальні слова чи звороти, які пояснюють зміст попереднього члена речення, або поєднує частини складного речення з пояснювальними відношеннями. Перед складеним сполучником **а саме** ставиться кома, а після нього – двокрапка. Наприклад: **Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, сватання і весілля** (З монографії). **Крім рослин, у саду є приміщення для різних тварин, а саме: набудовано багато голуб'ятників, поставлено дротяні клітки** (О. Гончар). **Не забуваймо ж найголовнішого в характері Довженкового батька, а саме: він “зневажав начальство і царя”, зневажав духівництво** (П. Тичина).

А ТАКОЖ. Складений сполучний засіб, що приєднує однорідні члени речення. Кома ставиться перед складеним сполучним засобом **а також**. Наприклад: **А попереду, й праворуч, і ліворуч, а також у небі понад усім невидимим обрієм море вогню, рухливого, грайливого, ніби спеціально влаштована пишна, святкова ілюмінація – з феєрверками, з квітами, з барабанами ...** (І. Багрянний). **Попереду з-за гори вставала синя хмара; дорога за переправою підіймалася все вище, і було таке враження, що то не хмара перед ними, а також гора і до неї можна дійти** (О. Гончар).

А ТИМ БІЛЬШЕ див. **ТИМ БІЛЬШЕ**

А ТИМ ПАЧЕ див. **ТИМ ПАЧЕ**

А ТИМ ЧАСОМ див. **ТИМ ЧАСОМ**

А ТОМУ див. **ТОМУ**

А ТОЧНІШЕ див. **ТОЧНІШЕ**

АБИ. Сполучник. 1. Приєднує до головної частини складного речення підрядну частину. Кома ставиться перед сполучником, якщо підрядна частина розміщена після чи в середині головної частини. Наприклад: **Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди** (М. Коцюбинський). **Готовий я зробити все для вас, аби не бачить вас в такому одчаї** (Леся Українка). **Я сказав Фадееву, аби він скоріше про це забув і не узагальнював своїх лихих висновків від окремих людей на людину взагалі, бо письменник мусить мати чисте, незлобиве і вільне від зла серце** (О. Довженко). **Мойсей водив євреїв по пустелі сорок**

літ, **аби** вимерло покоління, яке зазнало полону, і народилося нове, покоління вільних людей (В. Дрозд).

Якщо підрядна частина розташована перед головною, то комою відокремлюється вся підрядна частина. Наприклад: **Аби** мати сказати хоч щось людям, треба знати, що казали до тебе (В. Дрозд). **Аби** тоталітарна Система могла існувати якомога довше, вона мусила у кожному поколінні робити відповідну селекцію (В. Дрозд). **Аби** стало світліше, я відсуваю карту-штору вбік, і в кімнату вливається день із легкими сонячними променями (А. Дністровий).

Якщо є потреба інтонаційно виділити підрядну частину, замість коми інколи ставлять тире. Наприклад: Сама пішла світ за очі – **аби** знайти від тебе крихту порятунку (Л. Костенко). **Аби** оволодіти собою – зосереджуюся на цілковитому спокої... (А. Дністровий).

2. Виступає компонентом складеного сполучного засобу **аби ... то**. Кома ставиться перед другою частиною сполучного засобу. Наприклад: **Аби** мав якусь зброю, **то** заполював би хоч саренку, але що ж ти вдієш з голими руками (П. Загребельний).

АБО. Розділовий сурядний сполучник.

Перед **або** кома ставиться:

1) якщо сполучник повторюється при однорідних членах. Наприклад: **Або** погибель, **або** перемога – сі дві дороги перед нами стане... (Леся Українка). Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, **або** на Десну, **або** на вогонь, де варилась каша (О. Довженко).

Перед першим сполучником, якщо з нього розпочинається перелік, кома не ставиться. Наприклад: Нехай радіє, поки надія серце гріє, поки росте з того зерна **або** кукіль, **або** пшениця (Т. Шевченко);

Примітка. Однорідні члени речення можуть поєднуватися різними розділовими сполучниками (наприклад, **чи ... або**). Перед цими сполучниками теж ставиться кома як перед повторюваними. Наприклад: Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, **чи** ловити щучок рука-

ми, скаламутивши воду, **або** дивитись, як тягнуть волюка (О. Довженко).

2) якщо сполучник приєднує прикладку чи інше слово, що дає поняття другу назву. Наприклад: Дикий кабан, **або** вепр (О. Вишня). В українській мові наголос силовий, **або** динамічний, наголошений склад виділяється в ній посиленням голосу (М. Жовтобрюх). Кожна фонема реалізується в ряді звуків, які називаються її варіантами, **або** алофонами (М. Жовтобрюх). Встановлення межі складу, **або** складоподіл, – важливе питання як з теоретичного, так і з практичного погляду (М. Жовтобрюх). Незмінна, **або** стала, частина відмінюваного слова називається основою (М. Жовтобрюх). Інфінітив, **або** неозначена форма дієслова, називає дію без пов'язування її з суб'єктом (М. Жовтобрюх). Пряме, **або** номінативне, лексичне значення слова безпосередньо співвідноситься з явищами об'єктивної дійсності (О. Волох);

3) якщо сполучник поєднує частини складносурядного речення. Наприклад: Хіба що-небудь трісне і в ту ж мить затихне, **або** зірветься запізнїла рибка і, різко відсахнувшись від човна, щезне в сутінках (Г. Тютюнник).

Кома перед **або** не ставиться:

1) якщо сполучник не повторюється при однорідних членах. Наприклад: Над дорогою часом попадалась уся в цвіту дика груша **або** куц черемхи з медовим запахом білих делікатних китиць (М. Коцюбинський). Свобода **або** смерть – то ностальгія, То наша вбивча туга за життям (Д. Павличко);

2) якщо сполучник з'єднує сурядні частини складного речення, які мають спільний компонент (другорядний член, вставне слово, головну частину та ін.). Наприклад: Де-не-де біля вирв **свіє** безводний **полин** **або** **кущиться** пахучий **чебрець** (О. Гончар). **Хто** **чув**, як рано навесні **земля** **пробуджується** в сні **або** як в літні місяці **колишуть** **жито** **вітерці?** (О. Підсуха).

АБОЩО. Сполучник, що вживається при переліку замість останнього компонента, який не визначається. Кома

перед **абощо** не ставиться. Наприклад: *Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комши **абощо*** (М. Коцюбинський).

АДЖЕ. Частка, сполучник. Як частка вживається на початку речення для підсилення висловлюваної думки. Комою не відокремлюється. Наприклад: *І як се досі все те я стерпів І у петлю не кинувся коніпну? **Адже** ж найкращий мій огонь згорів! **Адже** ж тепер повік я не окріпну!* (І. Франко).

Як сполучник поєднує частини складного речення або приєднує наступне речення, у якому обґрунтовується думка попереднього речення. Кома ставиться лише між частинами складного речення перед словом **адже**. Наприклад: *Зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, **адже** літературна мова мусить витворитися з усіх діалектів* (Леся Українка). *Скульптор порівняно з живописцем наділений ширшими можливостями відтворення найтонших нюансів виразу обличчя, **адже** показує його з усіх боків* (П. Білецький).

Після слова **адже** кома не ставиться. Наприклад: *В усному мовленні існує велика кількість звуків, їх різноманітність безмежна. **Адже** навіть та сама людина той самий звук кожен раз може вимовляти по-різному* (М. Жовтобрюх).

АЖ. Частка, сполучник. Перед часткою **аж**, яка підсилює значення дії, ознаки, вказує на значну кількість чогось або (в поєднанні з прийменниками *до, за, на*) – на крайню просторову чи часову межу дії, кома не ставиться. Наприклад: *З-за гори червоне сонце **аж** горить* (Т. Шевченко). *А князь **аж** синій похожає* (Т. Шевченко). *Вже ж минуло з того часу **аж** три довгі роки* (Леся Українка). *Ой приїхав Гамалія **аж** у ту Скутару* (Т. Шевченко). *Місяць сходить **аж** перед світанком* (В. Козаченко).

Примітка. Кома перед часткою **аж** ставиться, якщо вона розташована перед другим однорідним членом речення, що уточнює або підсилює значення попереднього. Наприклад: *І там степи, і тут степи, та тут не такі, руді,*

*руді, **аж** червоні* (Т. Шевченко). *Надворі тихо, **аж** мертво* (І. Нечуй-Левицький). *В вуличці було темно, **аж** чорно* (М. Коцюбинський).

Кома ставиться перед словом **аж**, якщо воно виступає сполучником або входить до складу сполучних засобів (*аж поки, аж доки*), що поєднують частини складного речення. Наприклад: *А іноді така печаль оступить душу, **аж** заплачу* (Т. Шевченко). *Жайворонок співав, **аж** луна йшла під блакитне небо* (М. Коцюбинський). *Стає тихо-тихо, **аж** доки не заляскає соловей* (П. Панч).

Для підсилення відтінку наслідку, що виражається другою частиною, між частинами складного речення може ставитися тире або кома й тире. Наприклад: *Грає кобзар, виспіває – **аж** лихо сміється* (Т. Шевченко). *То Трясило йде, – **аж** земля гуде* (В. Сосюра).

АЛЕ. Протиставний сурядний сполучник, який поєднує однорідні члени або частини складносурядного речення. Перед сполучником **але** завжди ставиться кома. Наприклад: *Остап із Соломією сіли під вербою, **але** їм не говорились* (М. Коцюбинський). *О, не словами уст, **але** словами рук співати будем пісню на життя порозі* (Б.-І. Антонич). *Мов книга ти, моє кохання, **але** на книзі тій – печать. Я до останнього зітхання її не зможу прочитати* (В. Сосюра). *Ритм – це не мистецтво, **але** мистецтво немислиме без ритму* (П. Білецький).

Якщо у складнопідрядному реченні підрядна допустова частина стоїть перед головною, то на початку головної частини теж може вживатися протиставний сполучник **але**: *Іхай старіюсь я, **але** нема причин моєму віршеві не розцвітати квітнем* (М. Рильський).

АНІ ... АНІ (НІ ... АНІ). Повторюваний сурядний сполучник, який поєднує однорідні члени або частини складносурядного речення. Кома ставиться перед кожним наступним повторюваним сполучником. Наприклад: ***Ані** шелесту не було чути, **ані** коливання не було помітно* (Марко Вовчок). *Затопила чорна туга мого серця береги... **Ані** брата, **ані** друга, тільки люті вороги...* (Олександр Олесь).